

Türkiye’de Çevre Politikaları: Kalkınma Planları Üzerinden Bir İnceleme

◆◆◆

Environmental Policies in Turkey: A Review of Development Plans

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.839408>

Hicran HAMZA ÇELİKİYAY*

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:

Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:

12.12.2020

Kabul Tarihi:

20.04.2021

© 2021 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

Bu çalışmanın amacı, kalkınma planlarında yer alan çevre politikalarının çevre ana stratejileri, problemlerin teşhisi, müdahale yöntemleri ve kararların uygulanması yönüyle değerlendirilmesidir. Çalışmada, kalkınma planları hazırlandıkları dönem ve taşıdıkları belirgin özellikler göz önüne alınarak üç ana gruba ayrılmıştır. İlk gruba ilk beş kalkınma planı, ikinci gruba altı, yedi ve sekizinci kalkınma planları, son gruba ise dokuz, on ve on birinci kalkınma planlarını dahil edilmiştir. Çevre politikaları, politika uygulama aşamaları olan “problemlerinin teşhis edilmesi”, “müdahale yöntemlerinin incelenmesi” ve “kararların uygulanması” bağlamında incelenmiştir. Sonuç olarak, çevre politikalarının planların yayımlandığı dönemlerin şartları ve özelliklerini yansıttıkları, çevre problemlerinin tanımlanması ve çözüm yaklaşımlarının yeterli açıklık ve kararlılıkla planlarda yer aldığı ve politikaların uygulama aşamalarında önemli paradigma değişimlerinin olduğu görülmüştür. Türkiye, çevre sorunlarının farkında olarak değişen dünya dengeleri, uluslararası çevre politikaları ve ülke kalkınma hedefleriyle uyumlu politikalar geliştirmiş, gerektiğinde politika yaklaşımlarını değiştirmekten kaçınmamıştır. Ancak, ardışık dönemlerde yayınlanan bir kısım planlarda bazı çevre sorunlarının aynı haliyle yer aldığı ve çözüm önerilerinin tekrarlandığı görülmüştür. Bu durum, politikaların uygulama aşamalarında beklenen sonucun alınmadığı yönünde değerlendirilmiştir. Eksik ve kısıtlı yönlerin yanı sıra başarı ile uygulanmış alanların ortaya konulması için politikaların son uygulama aşaması olan “belirlenen politikaların karar mekanizmaları içinde uygulanmasının” takip edilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, çevre sorunları, çevre politikaları, politika belgeleri, kalkınma planları

Abstract

Article Info

Paper Type:

Research Paper

Received:

12.12.2020

Accepted:

20.04.2021

© 2021 JEBUPOR
All rights
reserved.

The aim of this study is to evaluate the environmental policies included in development plans in terms of environmental main strategies, diagnosis of problems, intervention methods and implementation of decisions. Development plans are divided into three main groups, considering the period in which they were prepared and their distinct features. The first group includes the first five development plans, the second group includes six, seven and eighth development plans, and the last group includes nine, ten and eleventh development plans. Environmental policies have been evaluated in the context of implementation stages of "identifying problems" and "examining intervention methods". As a result, it was observed that environmental policies reflect the conditions and characteristics of the periods in which the plans were published, and that there were significant paradigm changes in the identification of environmental problems and solution approaches. Turkey, being aware of environmental problems, has developed policies in line with changing world dynamics, international law and national development goals, and has not hesitate to change policy approaches when necessary. However, in some plans published in successive periods, it was seen that some environmental problems were included in the same way and solution proposals were repeated. In order to identify the current situation, incomplete and limited aspects, as well as areas that have been successfully implemented, it is recommended to follow the implementation of the determined policies within the decision-making mechanisms, which is the last implementation stage.

Keywords: Turkey, environmental problems, environmental policies, policy documents, development plans

Atıf/ to Cite (APA): Hamza Çelikiyay, H. (2021). Türkiye’de çevre politikaları: kalkınma planları üzerinden bir inceleme. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 185-205

* ORCID Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, hicrancelikyay@duzce.edu.tr

Extended Abstract

Introduction:

Environmental problems that go beyond the national borders of the countries, are not limited to a specific geography and contain global characteristics, are considered as the common problem of all nations in the last stage. The suggestions and solutions developed by many supranational and international institutions are reflected in the published policy papers, and the strategies and actions of these institutions are followed by other countries and are included in the national legislation of the countries.

Literature Review:

Gil-Garcia (2015: 61) addresses many fundamental environmental problems such as technical and infrastructure-oriented complex problems that arise in cities, infrastructure and transportation problems, waste disposal and recycling, air, water and soil pollution, global warming and climate change. According to Kaypak (2012: 19), the concept of the environment has been studied as the adaptation behaviour of a creature to the environment, and then it has come into the interest of social sciences as human and its habitat. Keles and Hamamci (2005: 32), make a general definition of the environment. The concept of environment has a wide range of dimensions. As physical, natural, artificial, social and spatially; it is widely considered according to the scales and settlements.

The first person to use the word ecology in the scientific literature is known as Henry David Thoreau (1858). Odum and Barret (1971), in their book "Foundations of Ecology", define ecology as a discipline that points to the highest and most complex levels of biology. OECD, The European Commission (EC), and The United Nations (UN) organizations foresee that technological-economic systems can be compatible with the "sustainable" environment. Lash et al. (1998: 19) discussed the concept of sustainability with the concepts of development, change and development rather than balance. (Hecllo, 1972: 84) defines policy as a set of behaviors that form a roadmap for a known goal and include the implementation phase of decisions taken as a result. Politics is also defined as actions that governments choose to do or not (Anderson, 1994:5, cited in Yıldız and Sobacı, 2015: 18). Simonis (1984: 1) says that environmental policy is the social rules that regulate the use of nature by humans. According to Solak and Sürmeli (2015: 24), the creation and implementation of environmental policies on an objective and scientific basis can be realized within the framework of principles.

Research Purpose:

The aim of this study is to evaluate the environmental policies in Turkey's development plans in terms of environmental main strategies, diagnosis of problems, intervention methods and implementation of decisions. In this study, it is aimed to analyse the policies within the framework of identifying the problem, which are the implementation stages, examining and comparing the intervention methods, selecting the most appropriate method and applying the determined policies within the decision mechanisms. As a result of the analysis, it is aimed to reveal the deficiencies and limitations and to bring recommendations and measures to strengthen the successful application areas.

Results and Conclusions:

Being aware of the environmental problems, Turkey has developed policies in line with the changing world balances, international environmental policies and the development goals of the country, and did not hesitate to change its policy approaches when necessary. However, it has been observed that some environmental problems are included in the same form in some plans published in successive periods and solution proposals are repeated. This situation was evaluated expected results could not be achieved at the implementation stages of the policies. In order to identify incomplete and limited aspects, as well as areas that have been successfully implemented, it is recommended to follow the "implementation of established policies within decision-making mechanisms", which is the final implementation stage of the policies.

1. GİRİŞ

Kentlerde ortaya çıkan teknik ve altyapı odaklı karmaşık sorunlar, bir şehri yaşanabilir kılan temel işlevlerde önemli aksaklıklara neden olabilmektedir. Altyapı ve ulaşım problemleri, sosyal sorunlar gibi problemlerin yanı sıra atıkların bertaraf edilmesi ve geri dönüşümü, hava, su ve toprak kirliliği, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi birçok temel çevresel problemler de giderek daha karmaşık ve iç içe geçmiş durumda etkin çözümler beklemektedir (Gil-Garcia vd., 2015: 61).

Ülkelerin ulusal sınırlarının dışına çıkan, belirli bir coğrafya ile sınırlanmayan, küresel nitelikler içeren çevre sorunları, son evrede tüm ulusların ortak sorunu olarak ele alınırlar. Birçok ulus üstü ve uluslararası kurumların geliştirdiği öneri ve çözümler, yayınlanan politika belgelerine yansıtılmakta, bu kurumların strateji ve eylemleri ise diğer ülkeler tarafından da takip edilerek ülkelerin ulusal mevzuatlarında yer bulmaktadır.

Ülkeler karşı karşıya geldiği temel çevresel sorunlarla ilgili hem ulusal ölçekte hem de yerelde bir takım politika belgeleri, beyaz bültenler, yol haritaları vb. belgeleri hazırlamaktadırlar. Türkiye, yayınladığı çeşitli politika belgelerinde çevre ile ilgili sorunlara, çözüm önerilerine ve çevre yönetimi gibi konulara değinmiştir. 1963 yılından beri hazırlana beş yıllık kalkınma planlarında da bu konular yer almaktadır. En son 2019-2023 dönemini kapsayan On Birinci Kalkınma Planı yayınlanmıştır.

Bu çalışmada, çevre ve ekoloji kavramları ile çevre politikaları kavramsal çerçevede ele alınmış, Türkiye’de izlenen çevre politikalarına genel bir bakış gerçekleştirildikten sonra yayınlanan kalkınma planlarında çevre problemleri ve çözümlerine yönelik stratejiler ve geliştirilen politikalar ortaya konulmuştur. Kalkınma planlarında yer alan çevre politikaları çevre ana stratejileri ve uygulama aşamaları olan “problemlerinin teşhis edilmesi (tanılama)” ve “müdahale yöntemlerinin incelenmesi” ve “belirlenen politikaların karar mekanizmaları içinde uygulanması” bağlamında değerlendirilmiştir. Bunun yanında, politikaların uygulama aşamalarında beklenen sonucun alınabilmesi için son aşama olan “belirlenen politikaların karar mekanizmaları içinde uygulanması” aşamasının önemine değinilmiş ve bu çerçevede öneriler geliştirilmiştir.

2. ÇEVRE KAVRAMI

Çevre kavramı, aslen Biyoloji bilimine ait bir kavram olarak bilinmektedir. Canlının çevreye uyum davranışı olarak incelenmiş, ardından insan ve habitatı olarak sosyal bilimlerin ilgi alanına girmiştir (Kaypak, 2013: 19). Genel bir tanımla çevre, “insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da uzunca bir süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamı” olarak tanımlanmaktadır (Keleş ve Hamamcı, 2005: 32). Bu tanıma göre, insan faaliyetleri ile canlı ve cansız varlıkların tüm etkileşimlerinin çevre kapsamında değerlendirildiği söylenebilir. Toplumbilimciler ise çevreyi “bir bireyin, bir toplumsal kümenin ya da bir toplumun biyolojik, toplumsal, kültürel yaşamını etkileyecek dış şartların tamamı” olarak ifade etmektedir. Türk Dil Kurumu, çevre ile ilgili çeşitli tanımlamalar getirmiştir. Bunlardan en yaygın kullanılanı, “bir şeyin yakını, etrafı, çevresi, içinde bulunulan ve toplumu oluşturan ortam, muhit, aynı türden birimlerin tümü, bunların oluşturduğu küçük grup, doğal, toplumsal, kültürel dış faktörlerin bütünlüğü” olarak bilinmektedir (Türk Dil Kurumu [TDK], 2021).

Bu tanımlarda görüldüğü gibi çevre, etraf, ortam, muhit gibi terimlerle ifade edilmektedir. 2872 Sayılı Çevre Kanunu çevreyi “canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam” olarak tanımlamıştır (2872 Sayılı Kanun, 1983: Madde 2). Çevre sözcüğü, aynı zamanda ortam, kenar, etraf, civar, mıntıka, bölge, durum veya çember gibi karşılıklara da gelmektedir (Kaypak, 2013: 19). Çevrenin canlı (biyotik) öğeleri insanlar, bitki örtüsü, hayvan topluluğu ve mikroorganizmalardır. Cansız (abiyotik) öğeleri ise iklim, hava, su, yeryüzü yapısından oluşmaktadır. Çevre, tüm canlı ve cansız öğelerin karşılıklı etkileşimlerinin bütünüdür. Çevre kavramının boyutları oldukça geniştir.

Fiziksel, doğal, yapay, toplumsal ve mekânsal olarak; yerleşme yerlerine ve ölçeklere göre geniş bir şekilde ele alınmaktadır (Keleş ve Hamamcı, 2005: 32).

Biyologlar çevre kavramından çok önce *ekoloji* kavramını tartışmışlardır. 19. yy'ın ortalarında organizmalar ve çevreleri arasında dinamik etkileşimleri görmüşler ve bu ilişkileri farklı terimlerle tanımlamışlardır. Örneğin, 1859 yılında Fransız Isodore Geoffroy Hilaire “etoloji” terimini “organizmaların sınıfları ve toplumla olan ilişkilerinin toplu olarak ve toplum içinde incelenmesi” olarak tanımlamıştır. George Jackson Mivart ise 1894'te “heksikoloji” terimini “organizmalar ile çevreleri arasında var olan ilişkilerin, buldukları yerin doğası, iklim, ışık miktarları ve diğer organizmalarla tesadüfi ve istemsiz olarak ilişkilerinin incelenmesi” olarak ifade etmiştir (Sharma, 2008:1).

Ekoloji terimi, Yunanca oikos (ev, yurt, mesken) ve logos (çalışma, söylem, söz) kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Kavram, “organizmalar ve çevreleri arasındaki ilişkiler” olarak ifade edilmektedir. Literatürde ekoloji, organizmaların “evlerinde (doğal ortamlarında)” incelenmesidir. Ekolojinin bilimsel literatürde ilk kullanımı hakkında farklı yaklaşımlar mevcuttur. İlk kullanım için Henry David Thoreau (1858) işaret edilir. Diğer yandan, Alman biyolog H. Reiter'in 1868'de kavramı ilk kullandığına dair ifadeler mevcuttur. Çoğu yaklaşımlar Alman biyolog Ernst Haeckel'in 1886'da terimi kullandığı yönündedir. Haeckel, “organizmaların yakın çevreleri ve dış dünya ile organik ve inorganik varoluş koşulları arasındaki ilişkilerinin toplamının bilgisi” olarak tanımlamıştır (Sharma, 2008:1).

1970'lerden önce ekoloji, büyük ölçüde biyolojinin bir alt disiplini olarak görülmüştür. Ekoloji biyolojiye güçlü bir şekilde kök salmış olsa da biyolojiden fiziksel ve biyolojik süreçleri birbirine bağlayan ve “doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında bir köprü” oluşturan esasen yeni, bütünleştirici bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Ekolojinin kapsamı genişlerken, bireysel organizmaların ve türlerin nasıl birbirleriyle etkileşime girip kaynakları nasıl kullandığına dair araştırmalar da yoğunlaşmıştır (Odum ve Barret, 1971: 4).

Ekoloji terimi ile çevre arasında teorik ve pratik olarak farklılıklar bulunmakla birlikte, genellikle ekolojik sorunlar “çevre sorunları” olarak ifade edilmektedir. Buna koşut olarak, yaygın olarak ekoloji bilimi de “çevresel bilimler/çevrebilim” olarak ifade edilmektedir (Mutlu, 2009). Ekoloji, organizmaların çevreleriyle olan ilişkilerini, dünya üzerindeki tüm bitki ve hayvanların ve yaşam ortamlarının karşılıklı etkileşimlerinin tümünü inceler. Bu tanıma göre Ekoloji, çevrenin “canlı ve cansız varlıkların karşılıklı etkileşimlerini bütünüdür” tanımı ile benzerlik gösterir. Ekolojinin hayvan ve bitki topluluklarını incelediğini, çevrenin ise hayvan ve bitkilerle birlikte insanı da inceleme konusu yaptığı ifade edilerek çevrenin ekolojiye göre daha geniş kapsamlı olduğunu öne sürülmektedir (Keleş ve Hamamcı, 2005: 32-42).

1960 sonrasında ekolojik sorunların küresel boyuta taşınmaya başlaması ve sorunun nedenlerinin çok yönlü olarak ele alınması, ekolojiyi sosyal bilimlerle ilişkili hale getirmiştir. Bu yıllardan itibaren ekolojik sorunları merkez alan toplumsal hareketler ve düşünceler etkili olmuştur. Ekolojinin sosyal bilimlerle ilişkili hale gelmesi, doğa bilimleri ile olan ilişkisini devam ettirmiş ve disiplinler arası bir yaklaşımın doğmasına neden olmuştur (Mutlu, 2009). Odum ve Barret, (1971) “Ekolojinin Temelleri” isimli kitaplarında ekolojiyi biyolojinin en yüksek ve en karmaşık düzeylerine işaret eden bir disiplin olarak tanımlamaktadırlar. Ekoloji, tüm yaşam alanlarını, yaşamın ortaya çıkışı ile beraber diğer tüm evreleri ele almaktadır. Ekolojiyi tam olarak anlamak, biyolojiyi bütün olarak anlamak ile mümkün olur. Dolayısıyla, Ekoloji artık sadece biyoloji değil aynı zamanda insan bilimi olarak da görülmektedir (Odum ve Barret, 1971: xiii).

1980'lerin sonlarında çoğu endüstrileşmiş toplumlarda çevre terimi, hükümetlerin ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Avrupa Komisyonu (EC) gibi uluslararası örgütlerin programlarında yer bulmuştur. 1992 yılında gerçekleşen Birleşmiş Milletler (BM) Rio Zirvesi'nde doğru şekilde tasarlanmış teknolojik-ekonomik sistemlerin “sürdürülebilir” çevre ile uyumlu olabileceği öngörülmüştür. Sürdürülebilirlik burada, denge kavramından ziyade gelişme,

değişim ve kalkınma kavramları ile ele alınmıştır (Lash vd., 1998: 19). 1992-Rio Konferansı ve daha sonra 1996 tarihinde gerçekleştirilen Habitat-II Kent Zirvesi'nde sürdürülebilirlik ilkesi yanı sıra işlenen temalardan biri “yaşanabilir çevre oluşturulması” olmuştur. Bu açılım ile ortaya konulan Gündem 21, çevre ile ilgili tüm kurum ve kişilere sorumluluklar yükleyen kapsamlı bir belge olarak görülmektedir (Geray, 1998: 348-349). Uluslararası politika belgelerinde yer bulan çevre sorunları, birçok ülkenin beraber hareket etmesini zorunlu kılmış, çevre sorunlarının çözümünde ülkeler ortak yaklaşımlar geliştirmiş ve politikalarını oluştururken çevre ile ilgili konulara yer vermişlerdir (Baykal ve Baykal, 2008: 2).

3. ÇEVRE POLİTİKALARI VE YÖNTEMLERİ

Politika, belirli konularda alınmış tekil kararlardan daha kapsamlı, bir dizi faaliyetleri ve sonuçlarını içeren, bilinen bir hedef için yol haritasını oluşturan ve sonuç olarak alınan kararların uygulama safhasını içeren davranışlar bütünüdür (Hecllo, 1972: 84). Hükümetlerin yapmayı veya yapmamayı seçtikleri eylemler olarak da tanımlanan politika, genel anlamıyla, “belirli bir soruna ilişkin bir aktörün veya aktörler topluluğunun yürüttüğü faaliyetler bütünü ya da hareketsizliği” olarak tanımlanmaktadır (Anderson, 1994:5, akt. Yıldız ve Sobacı, 2015: 18). Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü'ne göre ise, “amaç ve hedeflere ulaşmak için oluşturulmuş eylem planı, karar alıcılara rehberlik eden ilkeler dizisi” olarak tanımlanmaktadır (Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü [TÜBA], 2021). Bu tanımlamalar ışığında, çevre politikaları da bir ülkenin çevre konusunda hedeflerine uygun olarak geliştirdiği ilkelerin yer aldığı eylem planı, yol haritası olarak açıklanabilir. Çevre, yaşanan çevre sorunları ve ekonomik krizlerle ilişkili olarak devlet ve hükümetlerin gündemlerinde yer edinmeye başladığından itibaren bir kamu politika alanı haline gelmiştir. Çevre ile politika arasındaki yakın ilişki, bilinen anlamdaki politikanın ötesinde, belli bir sorunun çözümünde alınması gereken önlemlerin ve kabul gören ilkelerin bütününe içine alan geniş anlamdaki politika (policy) kavramını içermektedir (Ökmen, 2004: 328).

Çevre sorunları ile ilgili olarak koruma ve sorun çözmeye yönelik çabaların bütünü çevre politikalarını oluşturmaktadır. Çevre politikaları, çevre sorunlarını çözmeye yönelik çabalarının bütünü veya çevrenin korunması ve geliştirilmesi amacıyla hükümetlerce hazırlanan yol haritalarıdır (Ökmen, 2004: 328). Çevre politikaları, toplumsal hukuk kurallarının ve değer sistemlerinin temelden değişmesini sağlayacak araştırmalar, teknik ve tüzel bilgiler olarak ifade edilebilir (Keleş, 2017: 646).

Çevre politikası, toplumun çevre ile doğal bir sistem olarak etkileşimini düzenlemek için tasarlanmış hedeflerin ve önlemlerin toplamı olarak tanımlanabilir; bu tanım çevrenin onarımı, korunması ve yönetimi yönlerini içermektedir. Toplumun varlığı nihayetinde doğal çevreye ve kaynaklarına bağlı olduğundan, çevre politikası, doğanın insanlar tarafından kullanılmasını düzenleyen tüm toplumsal kurallarını içerir denilebilir (Simonis, 1984: 1).

Çevre politikası, hava, su ve toprak kirliliği, gürültü, iklim değişikliği, biyolojik çeşitliliğin azalması, doğal kaynakların tükenmesi, katı ve sıvı atıklar, erozyon, enerji kaynakları, nüfus artışı, yoksulluk hatta son dönemde salgın hastalıklar (pandemi) gibi birçok çevre problemini ve çözüm yollarını kapsamaktadır (Solak ve Sürmeli, 2015: 24). Çevre politikalarının uygulanmasında takip edilen aşamalar Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Çevre Politikalarının Uygulama Aşamaları

AŞAMALAR	UYGULAMALAR
1. Aşama	Problemin Teşhis Edilmesi (Tanılama): Halkın değer yargılarının, çevreye verdiği değer ölçülmesi
2. Aşama	Müdahale yöntemlerinin incelenmesi, karşılaştırılması ve en uygun yöntemin seçilmesi
3. Aşama	Belirlenen politikaların karar mekanizmaları içinde uygulanması

Kaynak: (Keleş ve Hamamcı, 2005: 328)'den esinlenilmiştir.

Tablo 1’de yer aldığı üzere çevre politikalarının uygulama aşamaları problemin teşhis edilmesi, müdahale yöntemlerinin incelenmesi, karşılaştırılması, en uygun yöntemin seçilmesi ve belirlenen politikaların karar mekanizmaları içinde uygulanması olarak sıralanabilir. Çalışmada, kalkınma planlarında yer alan çevre politikaları bu aşamalar çerçevesinde incelenecektir. Çevre politikalarının nesnel ve bilimsel temelde oluşturulması ve uygulanması aşağıdaki ilkeler çerçevesinde gerçekleştirilebilir (Keleş ve Hamamcı, 2005: 328-329):

- a) Çevre politikalarının ekolojik sistemler ve nüfus dağılışı üzerindeki etkileri hesaplanmalıdır.
- b) Çevre üzerindeki olumsuz etkilerin giderilmesinde kısa ve uzun dönem maliyetler hesaplanmalıdır.
- c) Yatırımların kısa ve uzun dönem verimliliği ortaya konularak uzun dönem etkilerinin gelecek kuşakları etkisi hesaplanmalıdır.
- d) Yatırım projelerinin geriye dönüşü olmayan sonuçlar oluşturup oluşturmayacağı araştırılmalıdır.
- e) Yatırım projelerinin farklı toplum kesimlerine olan etkileri ortaya konulmalıdır.

Mevcut veya gelecekte karşılaşılabilecek çevre sorunlarının onarımcı veya önleyici çevre politikasına evrilmesi, büyük ölçüde ulusal ve bazen bölgesel nitelikteki sosyal-politik faktörlere bağlıdır. Herhangi bir ülkedeki çevre sorunları, mevcut sosyal faktörler göz önüne alınarak uygulanır ve öncelik verilir. Farklı ülkelerde politika tercihlerinin aynı çevre sorunu için tercih edildiği durumlarla karşılaşılabılır (Walter ve Ugelow, 1979: 102). Bu tercihte onarımcı ve önleyici çevre politikaları öne çıkmaktadır.

3.1. Onarımcı – Tedavi Edici (Curative - Remedial) Politikalar

Karşılaşılan sorunlara bir tepki olarak ortaya konan onarımcı yaklaşım, devletlerin çevresel zararlarla ve kirlenmelerle mücadelede ilk uyguladığı yöntem olmuştur. Çevre üzerindeki zararlı sonuçlar ortaya çıktıktan sonra zararların giderilmesi yönünde çalışmalara başlanır. Bu politikaların uygulanmasında kullanılan başlıca araçlar; tazminat alınması (zararın zarara yol açandan alınarak karşılanması), ceza yaptırımları uygulanması ve kirlenmenin denetlenmesi olarak sıralanmaktadır (Keleş ve Hamamcı, 2005: 334).

Reaktif, (ex-post) çevre politikasının birçok yönden dezavantajları olduğu ifade edilmektedir. Pahalı bir yöntem olması, sorunların geç tespit etme olasılığı, birçok zaman ekosistemin artık geri döndürülemez olduğu bir noktada etkilerinin görülebilmesi, çevre ve toplum arasındaki ilişkilerin yalnızca bir kısmına odaklanması bu nedenler arasında sıralanmaktadır. Onarımcı (Ex-post) önlemlerde gelecekteki çevresel sorunların (yeni teknolojilerin etkileri gibi) erken tespiti gereklidir ve eylem öncelikleri (örneğin orman hasarı) zamanında belirlenmelidir (Simonis, 1984: 2).

Öte yandan, onarımcı yaklaşım politikalarının ekonomik sınırları zorlaması ve sürdürülebilir kalkınma yönünde çabaların öne çıkması çevre politikalarının karmaşık bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Bu nedenle, daha etkin çevre politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Çözümün önündeki engeller çoğu durumda orantısız bir şekilde artan maliyetler ve çoğu zaman uzun vadede problemin farklılaşmasıdır. Bu yaklaşıma, yalnızca teknolojik çözümlerle veya otoriter devlet müdahalesi yoluyla kontrol altında tutulamayan "küresel çevre sorunlarının" yönetimi de dahil edilmektedir (Weidner, 1997: 2-8).

3.2. Önleyici (preventive - ex ante) Politikalar

Önleyici politikaların özünü, çevreye henüz zarar verilmeden gelecekteki olası gelişmeler değerlendirilerek doğal ve yapay çevrenin zarar görmesini önlemek oluşturur. Çevreye zarar gelince değil, gelmeden (ex-ante) müdahale edilir bu yöntem, onarımcı politikalarda olduğu gibi maliyeti

yüksek değildir. Başlıca uygulama araçları, teknolojik yenilikler ve yapısal değişikliklerdir. Çevrenin korunması ve geliştirilmesi için yöntemler ve mekanizmalar geliştirilerek üretim süreçlerinde düzenlemeler yapılmasıdır (Keleş ve Hamamcı, 2005: 334).

Önleyici yaklaşım, endüstriyel süreçler, ürün tasarımı ve Ar-Ge stratejileri konularında süreçlerin en başından sonuna kadar ciddi bir dikkat gerektirmektedir. Bu durum, kaçınılmaz olarak, geleneksel kirlilik kontrolünden çok daha farklı olarak, ani çevresel etkilerin belirlenmesi çalışmalarını da içermektedir. Çevresel kararları belirlemek için belli başlı kriterlerin de bilinmesini gerektirmektedir (Wynne, 1992: 111).

Önleyici (ex-ante) çevre politikasının, “onarımçı” politikaların dezavantaj olarak ifade edilen bazı eksikliklerine karşı koyabileceği düşünülmektedir. Önleyici çevre politikası üzerine araştırma yapmanın zor ancak gerekli olduğu bilinmektedir. Önleyici çevre politikasını uygulama süreleri karmaşıklık, belirsizlik ve zaman baskısı problemleriyle karşı karşıya kalındığından zor olmaktadır. Politikanın uygulanması için yeterince iyi bilinmeyen veya henüz yeterince test edilmemiş analitik yöntemler ve politik prosedürler gereklidir. Kurumsal önlemler ve özel idari izinler, önlemlerin ve programların yürürlüğe girmesi gereklidir. Önleyici çevre politikası, nispeten geniş, kapsamlı ve daha nitelikli bilgi gerektirir.

Önleyici çevre politikası aşağıda üç temel soruyla irdelenir (Simonis, 1984: 4):

- Önleyici çevre politikası hangi uzmanlık alanlarının bilinmesini gerektirir ve buna karşılık gelen bir çevresel raporlama sistemi ideal olarak nasıl hazırlanır?
- Bu tür çalışmalar hali hazırda mevcut mudur?
- Önleyici çevre politikası yaklaşımıyla ilgili çevresel raporlamayı hangi faktörler destekler ve hangileri buna karşı durur?

Bu politika yaklaşımları içinde ülkeler zaman zaman onarıcı, bazen de önleyici politikaları öncelerler. 2006 yılında 2872 sayılı Çevre Yasası’nda yapılan değişiklikle çevre politikalarında önleyici politikalara öncelik verileceğini gösteren düzenlemeler bulunmaktadır.

4. TÜRKİYE’DE ÇEVRE POLİTİKALARI MEVZUATINA GENEL BAKIŞ

Türkiye planlı kalkınma dönemine girdiğinden bu yana beş yıllık kalkınma planları ile nüfus, kentleşme ve yerleşme sorunlarına yönelik politikalar oluşturmaktadır. Kalkınma planlarında ve diğer mevzuatta çevre sorunlarına uygun politikalarla çözüm aranmıştır.

Politikaların yapılma ve uygulama aşamalarında temel belirleyici aktör hükümetler olmuştur. Hükümetler kamu politikalarını belirlemekten, kamu kurumları da hükümetin belirlediği bu politikaları uygulamaktan sorumludur. Ulusal ve yerel ölçekte hedeflenen çevre politikalarının uygulamaya geçmesi, kararlı bir siyasi iradenin varlığı ile mümkün olmaktadır (Solak ve Sürmeli, 2015: 24-25).

Çevre politikaları Türkiye’de, 1980’lerin başlarına kadar sağlık politikaları kapsamında değerlendirilmiştir. 1961 Anayasası’nda “Sağlık Hakkı” olarak değinilen çevre, 1982 Anayasası’nda, doğrudan ele alınmıştır (Keleş ve Hamamcı, 2005: 348). “Sağlık, çevre ve konut” başlıklı bölümde, “herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir (1982 Anayasası, Madde 56)” denilerek çevreyi geliştirmek, korumak ve kirlenmesini önlemenin devletin ve vatandaşların yükümlülüğü olarak belirtilmiştir. Devlet, bu süreçte sağlık kuruluşlarının koordinasyonundan ve denetiminden de sorumlu olacaktır.

1982 Anayasası’nda, çevre ile ilgili olarak değerlendirilebilecek farklı maddeler de bulunmaktadır. “Sağlıklı ve dengeli bir kentleşmenin gerçekleştirilmesi (Madde 23), deniz, göl ve akarsu kıyılarının kullanımında kamu yararının gözetilmesi (Madde 43), toprağın verimli olarak işletilmesi ve erozyona karşı korunması (Madde 44), konut gereksiniminin karşılanmasında kentlerin

özellikleri ve çevre koşullarının göz önüne alınması (Madde 57), tarih, kültür ve doğa varlıklarının korunması (Madde 63), ormanların korunması ve geliştirilmesi (Madde 169)” gibi ilkeler yer almaktadır.

1983 yılına gelindiğinde 2872 Sayılı Çevre Yasası kabul edilmiştir. Yasanın amacı olarak, “bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir gelişme[†] ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamaktır” şeklinde ifade edilmektedir. Kanunda, çevrenin korunmasına ilişkin genel olarak, tüm sorumlu kurum ve kuruluşların çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi ile görevli olması, ilgili faaliyetlerin kurumlar arası işbirliği ile yapılması, karar alma süreçlerinde sürdürülebilir gelişme ilkesinin gözetilmesi, çevre politikalarının oluşmasında katılım hakkının esas alınması, atıklarla ilgili çevre dostu teknolojilerin kullanılması, kirlenmenin önlenmesi, çevrenin iyileştirilmesi vb. yapılan harcamaları kirleten veya bozulmaya neden olanın ödemesi gibi ilkeler yer almaktadır.

Yine aynı yılda çıkarılan 2873 Sayılı Milli Parklar Kanunu, milli park, tabiat parkı, tabiat anıtı ve tabiatı koruma alanlarının belirlenmesine, korunmasına, yönetilmesine ilişkin esasları düzenlemektedir (2873 Sayılı Milli Parklar Kanunu, Madde 1). Kanun, milli park, tabiat parkları, tabiat alanı, tabiat koruma alanı kavramlarına açıklık getirerek bu alanların korunması ile ilgili ilkeleri sıralamaktadır. Buna göre, “ekolojik denge ve tabii ekosistem, yaban hayatı tahrip edilemez, bu alanların doğal özelliklerini bozulamaz çevre sorunlarını ortaya çıkaracak işlemler yapılamaz, savunma sistemi için gerekli tesisler dışında hiçbir yapı ve tesislerin kurulamaz” (2873 Sayılı Milli Parklar Kanunu, Madde 14).

1983 yılında çıkarılan bir başka yasa ise 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası’dır. Yasada, korunması gerekli kültür ve tabiat varlıkları ile ilgili tanımlar, işlem ve faaliyetler, ilkeler ve kuruluşların görevleri yer almaktadır (2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası, Madde 1).

3621 Sayılı Kıyı Kanunu, “deniz, göl ve akarsu kıyıları ile sahillerin doğal özelliklerini gözeterek korunması” amacıyla (Madde 1) 1990 yılında kabul edilmiştir. Çevre mevzuatı kapsamında bu kanunlarla beraber bir dizi yasalar sıralanabilir. İstanbul Boğazı “özel imar yasası” niteliğinde Boğaziçi Yasası ile İmar Kanunu ve Belediye Yasalarının ilgili maddeleri bunlardan bir kaçıdır. Kronolojik olarak çevre ile ilgili değerlendirilebilen yasalar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Çevre ile İlgili Diğer Yasalar

Yıl	Kabul Edildiği Sayısı	Kanun	Kanun İsmi
1930	1593		Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (Genel Sağlığı Koruma Yasası)
1956	6831		Orman Yasası
1971	1380		Sayılı Su Ürünleri Yasası
1982	2634		Turizmi Teşvik Kanunu
1983	2960		Boğaziçi Yasası
1985	3194		İmar Kanunu (ilgili maddeler)
2005 ve 2004	5393 ve 5216		Belediye ve Büyükşehir Yasası (ilgili maddeler)

Kaynak: (Keleş ve Hamamcı, 2005).

[†] Birçok çevre bilimci, “sürdürülebilir kalkınma” yerine “sürdürülebilir gelişme” kavramının kullanılmasını daha doğru kabul etmektedirler. Çalışmanın diğer kısımlarında “kalkınma” yerine “gelişme” kavramı tercih edilecektir. Algan, N (2020). “COVID-19 ve Sürdürülebilir Bir Gelecek İçin Çevre Politikaları”, https://www.youtube.com/watch?v=pbr_zYhv7c0

5. KALKINMA PLANLARINDA ÇEVRE POLİTİKALARI

Planlama, “*hükümetler tarafından ulaşılabilecek amaçları belirleyen, tarım, ulaşım, sanayi vb. kesimlerdeki artış ölçüsünü tespit eden ve uygulanması gerekli çareleri önceden gösteren ekonomik ve sosyal programların belli süreler için hazırlanma işi*” olarak tanımlanmaktadır (TDK). Genel bir tanımı ise “*belirli amaçları başarmada mevcut en iyi alternatifleri seçmeye yönelik organize olmuş akılcı bir teşebbüs*” şeklinde yapılabilir (Waterston, 1965: 8, akt. Soyak, 2003: 168). Ulusal düzeyde planlama kavramı ise temelde toplumsal değişimin yönlendirilebileceği kabulüyle bir tür teknoloji ya da toplum mühendisliği modeli olarak kabul edilmektedir (Soyak, 2003: 168).

Kalkınma planları; genel ekonominin tümünü, ekonomik ve sosyal faktörler arasındaki ilişkileri, uzun vadeli entegre bir perspektifle ele alan, kamu kesimi için yaptırım gücü içeren, özel kesim için ise orta ve uzun vadede yol gösterici, hukuki ve teknik şartlara haiz makro planlardır. Planlarda amaç, ekonomik ve sosyal yapının planda öngörülen süre sonunda hedeflenen düzeye ulaşmasını sağlamaktır (Takım, 2011: 155). Uzun yıllar kalkınma planlarının özellikle toplumsal değişim ve beklentileri karşılayacak şekilde hazırlanması kamu yönetimi alanının önemsendiği çalışmalardan olmuştur. Son yıllarda kalkınma planlarının ulusal ve yerel nitelikli olmalarından ziyade küresel ve bölgesel bir yaklaşım ile kurgulanmaları beklenmektedir (Peel ve Lloyd, 2005: 270-271).

Bir ülkenin çok yönlü yol haritalarının sunulduğu kalkınma planları, ekonomi, sosyal ve toplumsal hedeflerin belirlendiği uzun vadeli politika belgeleridir. Hazırlandıkları dönemin ihtiyacını gözetmeleri, ülkenin ekonomik yapısının potansiyelini göz önünde bulundurmaları, bölgesel ve küresel değişimlere cevap verir nitelikte olmaları beklenmektedir. Kalkınma planları, uygulanacak politikaların bir koordinasyon ile ortak bir hedefe uygun hayata geçmesini sağlayarak kamu kaynaklarının planlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (Karagöl, 2019).

Çalışmanın konusunu oluşturan çevre politikaları ise kalkınma planlarında önemli bir yer kapsamaktadır. Çevre sorunlarının çözümünde devletin başat aktör olarak rol alması beklenmektedir. Çevre sorunları, çözüm yolları, izlenecek strateji ve hedefler de kalkınma planlarında ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Kalkınma politikaları, ülkelerde ekonomi politikalarının ne yönde uygulanacağı konusunda fikir verirken, ekonomi ve çevre politikalarının birbirlerini dengeleyecek şekilde kalkınma planlarında yer almaları beklenir. Çoğu zaman gelişmekte olan ülkelerde ekonomi politikaları çevre sorunlarını çözmeye yönelik politikaların önüne geçmektedir. Çoğunlukla ekonomi ve çevre politikaları arasındaki ilişki bütünlük değil, karşıtlık çerçevesinde değerlendirilir (Kılıç, 2015: 183).

Bu bölümde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kalkınma planlarından son olarak hazırlanan On Birinci Kalkınma Planı'na kadar planlarda çevre politikalarının hangi oranda yer aldığı, çevre ile ilgili strateji ve ilkeler ve çevre sorunlarının çözümünde getirilen öneriler incelenecektir. On bir adet planın ayrıntılı incelemesi gerçekleştirilmiş ancak çalışmanın fiziksel kısıtı göz önüne alınarak tek bir tablo halinde değil, planların gruplandırılarak ele alınmaları uygun görülmüştür. Bu gruplar kendi içlerinde çevre politikaları bağlamında temel dönüşümlerin ve kırılma noktalarının olduğu dönemlerdir.

Kalkınma planları, üç ana grupta ele alınmıştır. Birinci grup, ilk beş kalkınma planını içermektedir ve 1963'ten 1989 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde, milli kalkınma hedefi öne çıkmaktadır. Çevre politikalarının, ülke koşulları göz önüne alınarak düzenlendiği görülmektedir. Milli kalkınma politikaları çerçevesinde çözüm arayışları belirgindir. İkinci grup olarak ifade edilen kalkınma planları, altıncı, yedinci ve sekizinci kalkınma planlarını içermektedir. Bu dönem 1990-2005 yıllarını kapsamaktadır ve çevre çalışmalarının uluslararası düzeyde hız kazandığı bir dönemdir. Türkiye, çevre politikalarını BM ve AB'nin kabul ettiği ilkelerle uyumlu bir şekilde yürütmeyi amaçlamıştır. Üçüncü ve son grupta ele alınan kalkınma planları ise 2007-2023 dönemini kapsamaktadır. Dönemin gerektirdiği koşulların, çevre sorunlarının çözümünde sürdürülebilir gelişme ilkesinin esas alınması ve akıllı teknoloji kullanımının yaygınlaşması olarak görülmüştür.

Kalkınma planları, Tablo 1’de yer alan Çevre Politikalarının Uygulama Aşamalarından ilk ikisi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu aşamalar bilindiği gibi “problemin teşhis edilmesi (tanılama)” ve “müdahale yöntemleri”dir. Son aşama “belirlenen politikaların karar mekanizmaları içinde uygulanması” ise planların uygulama aşamasını içerdiğinden bu aşama ile ilgili değerlendirme ve önerilerde bulunulmuştur.

5.1. Birinci Grup Kalkınma Planları (1963-1989)

“Milli Kalkınma Politikaları Çerçevesinde Çözüm Arayışları”

Çalışmada Birinci, İkinci ve Üçüncü Kalkınma planları ilk grupta ele alınmıştır. Planlardan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), demokratik yolları önceleyerek ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı gerçekleştirmek üzere hazırlandığı ifade edilmektedir. Planlı kalkınmanın 15 yıllık hedeflerinin açıklandığı bölümde, “İktisadi ve Sosyal Hedefler” başlığı altında ülkenin sağlık seviyesinin yükseltilmesi ve çevre sağlık şartlarının iyileştirilmesinin hedeflendiği belirtilmektedir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1963: 39).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), demokrasi ve karma ekonomi düzeni içinde nitelikli bir yaşamı hedeflemiştir. Önceki planda olduğu gibi sağlık ile ilgili ilkeler arasında “çevre sağlığı şartlarının düzeltilmesi” ifadesi yer almaktadır. Planda bulaşıcı hastalıklardan bahsedilmekte, verem, sıtma, vb. hastalıklarla mücadelenin çevre sağlığı şartlarının düzeltilmesiyle başarıya ulaşabileceği belirtilmektedir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1968: 215-220).

Çevre sorunlarının çözümünde getirilen belli başlı öneriler, çevre sağlığı konularında sorumlu organların kurulması, sağlık mühendisi[‡] ve çevre sağlığı teknisyenlerinin yetiştirilmesi, tarımsal faaliyetlerde çevre unsurlarının gözetilmesi, şehirleşmenin çevre ve bölge ilişkileri içinde bütünsel olarak düşünülmesi, turizm faaliyetlerinde gerekli denetimlerin yapılması ve halkın eğitilmesi şeklinde yer almaktadır (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1968: 223-601).

Çevre politikalarının oluşturulması 1973 yılından itibaren ortaya konulmaya başlanmıştır. İlk iki plan dönemine bakıldığında bazı düzenlemeler görülmüş olsa da bunlar sürdürülebilirlik anlayışında olmamış daha çok kirliliği önleyici ya da yasaklayıcı nitelikte politikalar olarak görülmüştür. Türkiye’nin sürdürülebilir kalkınma anlayışı ile uluslararası gelişmelerle uyumlu politikalara yönelmesi 1970’li yıllardan itibaren olmuştur (Sarıçoban ve Yıldırımçı, 2015:13). Bu durum, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977) ile belirginleşmiştir. Plan, önceki iki plandan farklı olarak “Çevre Sorunları” başlıklı bir bölüm içermektedir. Ancak bu bölüm, “Sektörlerde Gelişmeler” başlığı altında ele alınmıştır. Plan, çevre sorunlarını geliştirmekte olan ülkelerin kalkınma sorunları ile beraber ele alınması kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. Çevre sorunlarının çözümü için kalkınma çabalarının yavaşlatılmasının mümkün olmadığı da belirtilmektedir. Bu dönemde çevre sorunlarının uluslararası platformlarda ilgi düzeyinin hızla arttığı görülmektedir. Bu nedenle plan çevre sorunlarının devletler hukuku içinde Türkiye’nin sanayileşme hedefi de dikkate alınarak incelenmesinin gerekli olduğu vurgulanmaktadır (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1973: 866-867).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), iki ayrı bölümde çevre sorunlarını ele almaktadır. Çevre sorunları çözümünde ana politika açıklanırken, bir önceki plana atıf yapılmaktadır. Çevre sorunlarının sanayileşme ve kalkınmadan soyutlamaksızın çözümünün değerlendirilmeyeceği belirtilmektedir. Çevre sorunları geleneksel şekilde su, deniz ve havanın kirlenmesi, kanalizasyon sorunu, çöküntü alanlarındaki olumsuz barınma koşulları, erozyon ile doğal kaynakların uzun vadeli yönetilememesi olarak sıralanırken ekonomik kalkınma ve sanayileşme politikaları hedeflerinden

[‡] Planda yer aldığı şekliyle sağlık mühendisi, muhtemelen o dönem disiplinler arası uzmanlık alanı olarak öngörülmüştü.

ayrılmadan sorunların çözümünün ele alınacağı belirtilmektedir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1979: 83 -85).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın önceki planların aksine dar kapsamlı olarak hazırlandığı söylenebilir. Planda ana kısımlar yerine beş bölümde alt başlıklarla konular ele alınmıştır. “Sosyal Hedef ve Politikalar” başlığı altında şehirleşme ele alınarak sorunların çözümünde temel yaklaşım olarak salt kirliliğin ortadan kaldırılması değil, esas olarak kaynakların gelecek nesillere aktarımının amaçlandığı belirtilmiştir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1985: 171). Planların çevre politikaları çözüm aşamaları Tablo 3’te şu şekilde detaylandırılmıştır:

Tablo 3: Birinci Grup Kalkınma Planları (1963-1989)

Kalkınma Planı	Plan Çevre Ana Stratejisi	Problemin Teşhis Edilmesi (Tanılama)	Müdahale Yöntemleri
Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	Sağlık seviyesinin yükseltilmesi ile çevre sağlık şartlarının iyileştirilmesi.	Temizlik işleri tam olarak görülmektedir.	Halkın sağlık seviyesinin yükseltilmesi, Çevre sağlığı şartlarının düzeltilmesi. Temizlik işlerinin tam olarak görülmesi
İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	Çevre sağlığı problemlerinin çözümü, Bulaşıcı hastalıklarla mücadele.	Çevre sağlığı konusunda kurumlar arası iş birliği yapılamamaktadır. Sanayi çevre kirliliği, iş yerinde sağlık şartlarının sağlanması, tarımsal alanların belirlenmesi ve işlenmesi, halk sağlığı programlarının etkinleştirilmesi, düzensiz şehirleşme, nitelikli personelin yetiştirilememesi gibi problemler çözüm beklemektedir.	İş yerinde sağlık şartlarının sağlanması Tarımsal alanları, Halk sağlığı programlarının etkinleştirilmesi Şehirleşmenin çevre ve bölge ilişkileri içinde düşünülmesi, Çevre sağlığı konusunda nitelikli personelin yetiştirilmesi
Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	Çevre sorunlarının çözümü için kalkınma çabalarının yavaşlatılması mümkün değildir	Hızlı nüfus artışı, düzensiz yerleşme, mali güçsüzlük, eğitim ve gelir yetersizliği, ilgili kurumların etkisizliği, belediyelere bırakılmış olan çevre sağlığı hizmetlerine yetersiz müdahaleler nedeniyle sorunların çözümü Birinci ve İkinci Plan dönemlerinde sınırlı kalmıştır.	Çevre sorunları, uluslararası Devletler Hukuku içinde Türkiye'nin sanayileşme hedefi dikkate alınarak değerlendirilecektir. Sanayinin çevreyi kirlenme derecesi tespit edilecektir. Kurumların koordinasyonu sağlanacaktır. Mevzuat yeniden düzenlenecektir. Toplum bilinçlendirilecektir.
Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	Çevre sorunları sanayileşme ve kalkınmadan soyutlamaksızın çözülemez	Ekolojik havzaların kendini yenileyebilme kapasiteleri geliştirilememiş, alınacak önlemler için yeterli ölçütler görülmemiştir.	Çevre sorunları sanayileşme, tarımda modernleşme ve kentleşme süreciyle birlikte ele alınacaktır. Yerel yönetimlere sorumluluk verilecektir. Çevre ile ilgili STK'lar desteklenecektir. Yeşil alanlar çoğaltılacaktır.
Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)		Ülkemiz çevre kirlenmeleri ve çevre sorunları ile karşı karşıya kalmıştır.	Çevre sorunları planlama aşamasında teşhis edilecek, tedbirler alınacaktır. Su kaynaklarının kullanımı düzenlenecektir. Sanayi atıkları, Hava kirliliği denetlenecektir. Çevre alanında ilgili kurum ve kuruluşlar desteklenecektir.

Kaynak: Kalkınma Planları esas alınarak yazar tarafından geliştirilmiştir.

Çevre sorunları Avrupa’da 1960’lı yılların sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlamıştır. 1972 yılında Roma Kulübü tarafından “Büyümenin Sınırları (Limits to Growth)” raporu yayınlanmıştır. Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT)’den farklı alanda uzmanların bir araya gelmesiyle yürütülen çalışma, dünya ekonomisi ve çevre sorunlarını bir araya getirmesi dolayısıyla ilk küresel model olarak kabul edilmektedir (The Club of Rome, 1972).

Avrupa Birliği, bu yıldan sonra çevre konusuna daha fazla önem vermeye başlamıştır. Yine 1972 yılında Stockholm’de ilk BM Çevre Konferansı gerçekleştirilmiştir. Bu konferansta farklı ekonomik, sosyal, kültürel, ideolojik yapılara karşın çevre sorunlarına ve çözüm yollarına ortak bir pencereden bakmak temel çıkış noktasıdır. BM Çevre Programı (UNEP), BM İnsan Çevresi Konferansı neticesinde kurulmuştur (Dışişleri Bakanlığı, 2011). AB çevre politikası, programları ve stratejik eylem planları özellikle AB çevre politikasının temel işlevlerinden olan çevresel planlama ve çevre yönetimi ile kilit hedeflerinden sürdürülebilir kalkınma ilkeleri çerçevesinde somutlaşmıştır (Pietkiewicz, 2017:396).

Çevre politikaları eylem ve ilkelerinin kapsamlı bir şekilde ele alındığı bir diğer politika belgeleri Avrupa Birliği Çevre Eylem Programları (European Environment Programme EAP) olmuştur. İlk Avrupa Birliği Çevre Eylem Programı 1973-1976 dönemini kapsamaktadır. Bundan sonra ise çeşitli dönemleri kapsayan yedi adet çevre eylem planının yayınlandığı görülmektedir. Programların uygulamaya yönelik bir bağlayıcılığı bulunmamakla birlikte işlevsel olarak planlarda izlenecek çevre politikalarının ana ilkeleri, yasal düzenlemeler için öneriler ve sorunların çözüm yollarının yer aldığı bilinmektedir (Terzi, 2017: 57). Planlar yönetmelikler, yönergeler, öneriler ve görüşler içermektedir. Yönetmelikler, elde edilen sonuçlar ve bunları elde etme yöntemi açısından bağlayıcıdır. Yönergeler ise AB Çevre Politikasının en yaygın araçları olarak kabul edilmektedir. Bunlar da sonuçlar açısından bağlayıcı kabul edilirler (Clinch, 2000: 4).

Çalışmada yer alan ilk grup kalkınma planları dönemine bakıldığında (1963-1989), AB’nin yayınladığı ilk üç çevre eylem programının bu dönemi kapsadığı görülmektedir. İlk çevre eylem planı 1973-1976, ikinci çevre eylem planı 1977-1981 ve üçüncü çevre eylem planı ise 1982-1986 dönemleri için hazırlanmıştır. İlk iki çevre eylem planlarında genel olarak kirliliğin kaynağında önlenmesi, kirlenen öder ilkesi, küresel iş birliğinin özendirilmesi, çevre bilincinin geliştirilmesi, çevresel eylemlerin en uygun ve en elverişli düzeyde ele alınması gibi ilkeler öne çıkmaktadır İkinci çevre eylem planında ilk defa ÇED değerlendirmesi gündeme gelmiştir (Aydın ve Çamur, 2017: 36).

Kalkınma planlarına bakıldığında, 1972 yılı öncesi dönemde Türkiye’de çevre politikaları halk sağlığı, şehirleşme, tarımsal alanlar ve genel temizlik şartları üzerinden tanımlandığı görülmektedir. 1972 yılı ve sonrasında ise uluslararası alandaki çevre konusundaki gelişmeler Türkiye kalkınma planlarına da yansımıştır. Özellikle 1973-1977 dönemini içeren Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda çevre sorunlarının, uluslararası devletler hukuku içinde çözümünü arayan çabalara rastlanmaktadır. Plana göre, Türkiye’nin sanayileşme hedefleri ilgili uluslararası belgeler dikkate alınarak gerçekleştirilecek ve ilgili mevzuat yeniden düzenlenecektir. Örneğin, AB ikinci çevre eylem planında yer alan iş birlikleri, eğitim ve çevre konusunda bilinçlendirme gibi ilkeler bu dönemki kalkınma planlarında uluslararası çalışmalarda öne çıkarılan Sivil Toplum Kuruluşlarının aktif rolü, kurumların koordinasyonu, halkın bilinçlendirilmesi gibi çalışmalarla yer almaktadır.

Üçüncü eylem planında, hava, su, toprak, iklim, çevre gibi yaşam kalitesini doğrudan etkileyen unsurlara yönelik genel politikalara yer verilmiş; enerji, sanayi, ulaştırma planlarının çevresel değerlerin hesaba katılarak yapılması önerilmiştir. Aynı şekilde dördüncü ve beşinci kalkınma planlarında çevre sorunlarının planlama aşamasının önemi, su kaynaklarının kullanımı, sanayi atıkları, hava kirliliğinin denetlenmesi gibi konularına değinilmektedir.

5.2. İkinci Grup Kalkınma Planları (1990-2005)

“Uluslararası Hukukla Uyum Çalışmaları”

Çalışmada yer alan ikinci grup, 1990-2005 yıllarını kapsayan Altıncı, Yedinci ve Sekizinci Kalkınma Planlarını içermektedir. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1995) beş ana bölümden oluşmaktadır. Çevre sorunları, dördüncü bölümde “Çevre ve Yerleşme” başlığı altında ele alınmıştır. Planda insan sağlığı ve doğal kaynakların korunması temel ilke olarak yer almaktadır. Gelecek nesillere vurgu yapılmış, Avrupa Topluluğu (AT) çevre politikalarına uyumdan bahsedilmiştir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1990: 312-313).

Bu planda öne çıkan bir bölüm Avrupa Topluluğu ile ilgilidir. Tam üyelik ve entegrasyon hedefi doğrultusunda, hazırlık ve uyum çalışmaları işlenmiştir. Çevre, bu politikaların başında gelmektedir (Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990:359). Yerleşme alanlarında kaliteli ve sağlıklı bir yaşam çevresinin oluşturulması, ekonomik ve sosyal faaliyetlerde, doğal kaynakların harcanmasının önlenmesi gibi hedefler yer almaktadır (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1990:315).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1996-2000), çevrenin korunması ve geliştirilmesi kapsamında çevre ile ilgili kurumsal düzenlemelere yer verilmiştir (Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996:189). Önceki planlardan farklı olarak çevre konusunun geniş bir şekilde işlendiği görülmektedir. Öncelikle mevcut durum ele alınmıştır. Gerçekleşen veya ulaşılamayan hedefler, kurumların karşılaştığı kısıtlar ve mevzuat yetersizlikleri dile getirilmektedir. Dikkat çeken bir husus, önceki planlarda çevre politikaları onarımcı politikalar çerçevesinde düzenlenirken sonrasında önleyici politikalar yaklaşımı tercih edilmiştir. Son dönemde ise çevre ve kalkınmanın dengelenmesine yönelik politikalar izlenmiştir. Bir diğer önemli husus ise çevre yönetiminde “emret-yaptır” yaklaşımı yerine “özendir-oluştur” yaklaşımına geçilmesidir.

Planda uluslararası mevzuata atıfta bulunmaktadır. 1992 Rio Çevre ve Kalkınma Konferansı’ndan sonra kabul edilen Gündem 21 Eylem Planı’nın ülkeleri bağlayıcı nitelikte olduğu, ilgili yükümlülüklerin ülkenin kalkınma politikalarını engellemeyecek şekilde yerine getirilmesinin gerekliliği anlatılmaktadır (Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996: 190). Çevre politikalarının AB normları ve uluslararası standartlara uyumlu hale getirilmesi, Ulusal Çevre Stratejisi’nin hazırlanması ve çevre mevzuatında düzenlemeler öngörülmesi diğer öne çıkan hedeflerdendir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1996: 191-194).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), on bölüm olarak hazırlanmış ve bu nedenle uzun vadeli olarak tanımlanmıştır. Öncelikle mevcut durumun fotoğrafı çekilmektedir. Daha sonra ilke ve politikalar sıralanmakta ve son olarak da yenilenmesi önerilen yasal mevzuata atıfta bulunmaktadır. Plana göre, önceki dönemlerde Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP) hazırlandığı halde çevre yönetim sistemleri istenilen etkinlik düzeyine getirilememiştir. Hızlı kentleşme, çevre sorunlarını arttırmaktadır. Sürdürülebilir gelişme yaklaşımı devam etmektedir ancak çevre politikalarının ekonomik ve sosyal politikalarla entegrasyonu sağlanamamıştır. Çevresel Etki Değerleme Yönetmeliği (ÇED) uygulama sürecinde beklendiği şekilde başarı elde edilememiştir. BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’ne taraf olunması yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Planda UÇEP ile ilgili hedefler de dikkat çekicidir. UÇEP kapsamında belirlenen öncelikli faaliyetlerin gözden geçirilmesi, UÇEP’in yasal bir çerçeveye kavuşturulması, çevre sorunlarının çözümüyle doğrudan ve dolaylı ilgisi olan kurum ve kuruluşlar arasında işbirliği sağlanmasına yönelik mekanizmaların geliştirilmesi, sürdürülebilir gelişme göstergelerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Önceki planda öngörüldüğü gibi çevreyle ilgili mevzuatta gerekli düzenlemeler yapılması tekrar gündeme gelmektedir. Ayrıca, dikkat çeken bir husus olarak planda Biyogüvenlik Yasası’nın çıkarılması, Ulusal Biyogüvenlik Kurulu’nun oluşturulması yer almaktadır (Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000: 187-189). Sekizinci Beş yıllık Kalkınma Planı’nda genel olarak çevre dostu teknolojilerden, biyoteknolojik risklerden, sera gazı emisyonlarından bahsedilmektedir. Planda Avrupa Birliği ile ilişkilerin ayrıntılı olarak ele alındığı bağımsız bir bölüm de bulunmaktadır. Planların çevre politikaları çözüm aşamaları Tablo 4’te şu şekilde detaylandırılmıştır:

Tablo 4: İkinci Grup Kalkınma Planları (1990-2005)

Kalkınma Planı	Plan Çevre Ana Stratejisi	Problem (Tanılama)	Teşhis	Edilmesi	Müdahale Yöntemleri
Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1995)	İnsan sağlığı, doğal kaynakların yönetimi ve korunmasının ekonomik kalkınmaya imkân verecek şekilde gelecek nesillere bırakılması amaçlanmıştır. Ekonomik ve sosyal faaliyetler, kaynakların ve çevrenin korunması yönünde yapılacaktır.	Çevre sorunları dünyada olduğu gibi Türkiye'de de artmaktadır. Çevre sorunlarının meydana geldikten sonra çözümü daha pahalı olduğu için, sorunların önceden belirlenmesi ve çözümler önerilmesi ihtiyacı bulunmaktadır.			Avrupa Topluluğu çevre politikalarına uyum çalışmaları sürdürülecektir. Madencilik, Yabancı Sermaye Teşvik Politikaları, Ormancılık, İmalat Sanayi, Otomotiv Sanayi, Turizm, Nüfus, Şehirleşme konuları altında çevre ile ilgili hedefler belirlenmiştir.
Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)	Küreselleşmenin avantajlarından yararlanılması hedeflenmektedir. Bu amaçla, çevrenin korunmasına ve geliştirilmesine çalışılacaktır. Sürdürülebilir gelişme ile çevre politikalarının tüm diğer politikalara uyum önemlidir.	BM Çevre ve Kalkınma Konferansı ilkelerinin hayata geçirilmesinde sınırlı ölçüde gelişme kaydedilmiştir. Mevzuatın uygulanmasında yetki ve sorumluluk karmaşası çalışmaları olumsuz etkilemektedir.			Çevre yönetiminde “emret-yaptır” yerine “özendir-oluştur” yaklaşımı benimsenecektir. Ulusal Çevre Stratejisi hazırlanacaktır. Politikalar AB normları ile uyumlu olacaktır. Milli gelir hesaplarında çevreye yer verilecek, Mevzuattaki uyumsuzluklar giderilecektir.
Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)	Ekonomik ve sosyal gelişme için insan sağlığı, ekolojik denge, tarihi ve estetik değerler korunmalıdır.	Çevre yönetim sistemleri etkin kılınmalıdır. Hızlı kentleşme, çevre sorunlarını arttırmaktadır. Çevre politikalarının diğer politikalarla uyumu sağlanamamıştır. ÇED uygulama sürecinde başarı elde edilememiştir.			AB ve uluslararası ilkelere uyumlu çalışmalar gerçekleştirilecek, Ulusal Çölleşme Eylem Planı hazırlanacak ve ÇED ve İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi düzenlemeleri yapılacaktır. Çevre Dostu Teknolojiler kullanılacak, Biyoteknolojik riskler en aza indirilecektir. Biyogüvenlik Yasası çıkarılacaktır.

Kaynak: Kalkınma Planları esas alınarak yazar tarafından geliştirilmiştir.

1987 yılında Avrupa Tek Senedi (Single European Act) Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile AB, çevre kalitesinin korunması ve iyileştirilmesi, insan sağlığının korunması, doğal kaynakların ihtiyatlı ve akılcı bir şekilde kullanılmasını gibi hedefler kabul etmiştir (European Union, Madde 130r). AB Dördüncü Çevre Eylem Programı (EAP 4) (1987–1992), Avrupa Tek Senedi imzalandıktan sonraki dönemde hazırlanan ilk çevre eylem programıdır. “İç Pazarın çevre koruma hedefleriyle uyumlaştırılmasını, çevresel hedeflerin Avrupa Tek Senedi kapsamına alınmasını” amaçlayan hedefler, Avrupa Tek Senedi ilkelerinin etkili olduğunu göstermektedir. Planda, yaşam kalitesini arttırmaya yönelik “sürdürülebilir kalkınma” kavramına yer verilmektedir (Halmaghi, 2016: 88). Paralel şekilde, Altıncı Kalkınma Planı’nda, Avrupa Topluluğu çevre politikalarına uyum çalışmalarının sürdürüleceği ifade edilmiştir.

1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması birçok konuda değişikliği getiren temel bir anlaşmadır. Bu anlaşma ile çevreyi koruma olgusu AB’nin temel amaçları arasına girmiştir. 1999 yılında yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması ise benzer şekilde çevre kalitesinin korunması ve

iyileştirilmesi, uyumlu ve dengeli sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi gibi amaçlar içermektedir. 2000 yılında imzalanan Nice Antlaşması tükenmekte olan su kaynaklarının korunması üzerine odaklanmıştır. 1987-2000 yıllarında yürürlüğe giren bu antlaşmalar çevre korumanın sürdürülebilir bir şekilde ele alınması gerektiğini vurgulamışlardır (Aydın ve Çamur, 2017: 32-33).

Aynı şekilde 1992 yılında Rio de Janeiro'da toplanan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) sürdürülebilir kalkınma kavramının, yerel, ulusal, bölgesel veya uluslararası düzeyde olup olmadıklarına bakılmaksızın, tüm dünya devletleri için önemli bir hedef olduğunu kabul etmiştir. Kalkınma için sürdürülebilirliğin nasıl sağlanacağına dair tartışmalar o dönemden itibaren başlamıştır (UN, 1992).

1992'den 2000'e kadar olan Beşinci Çevre Eylem Programı (EAP 5), 1992 yılında gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı ve Maastricht Antlaşması'nın temel ilkelerini içermektedir. AB'nin karşı karşıya olduğu temel politika sorunlarını ve mevcut politika araçlarını ana hatlarıyla ortaya koyan program, düzenleyici reform ve bunun piyasalar üzerindeki etkisi açısından işletme ve kamu sektörü ile sanayi, enerji, ulaşım, tarım, turizm gibi temel ekonomik sektörlerin bütünleşmesine vurgu yapmaktadır (Cinch, 2000: 4). Bu program "sürdürülebilir kalkınma" kavramını bir çevre politikası stratejisi olarak ele almaktadır. Çevrenin korunmasını teşvik eden ve problemlerin olumsuz etkilerini hafifleten bir büyüme ve gelişme modeli tasarlanmıştır. Program, iki ana ilkeyi desteklemektedir: çevre politikalarının, özellikle çevresel bozulmaya neden olan alanlar olmak üzere tüm ana politika alanlarına entegre edilmesi ve sorumluluğun farklı aktörlere dağıtıldığı "emret-yaptır" yaklaşımının değiştirilmesi (Halmaghi, 2016: 88-89).

Dünyadaki bu gelişmelerin etkileri Tablo 4'te yer alan kalkınma planlarına yansımıştır. Çevre sorunlarının dünyada olduğu gibi Türkiye'de de artmakta olduğu, Avrupa Topluluğu çevre politikalarına uyum çalışmalarının ve BM Çevre ve Kalkınma Konferansı ilkelerinin hayata geçirilmesinin önemi, çevre politikalarının AB normları ile uyumlu olmasının gerekliliği bahsedilen hedeflerdendir. Küreselleşme ve sürdürülebilir gelişme ilkelerinin diğer politikalarla uyumlu olması öncelenmiştir. Beşinci Çevre Eylem Programı'nda yer alan paradigma değişimi, kalkınma planlarında da yer bulmuş ve çevre yönetiminde "emret-yaptır" yerine "özendir-oluştur" yaklaşımı önerilmiştir.

5.3. Üçüncü Grup Kalkınma Planları (2007-2023)

"Sürdürülebilir Gelişme ve Akıllı Teknoloji Politikaları"

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) dönem itibarıyla, dünyada birçok konuda hızlı bir değişimin yaşandığı, küreselleşmenin etkili olduğu, devletlerarası rekabetin yaşandığı bir dönemde hazırlanmıştır. Planın Türkiye'nin sosyal, iktisadi ve kültürel alanlarda gerçekleştirilecek dönüşümleri ortaya koyan temel politika dokümanı olarak hazırlandığı belirtilmektedir.

Dokuzuncu Kalkınma Planını diğer yönden önemli kılan, AB'ye üyelik sürecinde temel strateji dokümanı olarak kabul edilmesidir. Plan, diğerlerinden farklı olarak AB mali takvimine uygun olarak yedi yılı kapsayacak şekilde hazırlanmıştır (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2006: 2). Çevre ile ilgili ilke ve politikaların, önceki planlardan farklı olarak alt başlıklara ayrılmadan bütünsel olarak maddeler halinde toparlandığı görülmektedir. Plan öncesi dönemde çevrenin korunması ve kentsel altyapının geliştirilmesi konusunda mevcut durum ortaya konulmuş, temel hedefler sıralanmıştır (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2006: 28-29).

Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) ise küresel ekonomik güç dengelerine, küreselleşme sürecine dikkat çekmektedir. Planın, 2023 hedeflerine doğru yol alırken aynı zamanda ileriye dönük karar alma süreçlerinde kurumlara yardımcı olma işlevi göreceği ifade edilmektedir. Plan öncesi dönemde nüfusun artması ve kalkınma sürecinin, çevre üzerinde baskı oluşturduğu, bu baskının azaltılması, kirliliğin önlenmesi, biyolojik çeşitlilik ve doğal kaynakların korunması ile sürdürülebilir

kullanımına öncelik verildiği belirtilmektedir. Plana göre Türkiye, çevre konusunda yaptığı çalışmalarla tehditleri fırsata dönüştürme gücüne sahiptir. Diğer planlardan farklı olarak, “Yaşanabilir Mekânlar, Sürdürülebilir Çevre” başlığıyla ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Çevreye duyarlı yaklaşımların farkındalığının arttırılması, yaşam kalitesinin sürdürülebilir bir şekilde yükseltilmesi, gelişmişlik farklarının azaltılması yönünde hedef ve politikalara yer verilmektedir (Onuncu Kalkınma Planı, 2013: 2).

On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır. Planın, hazırlanma aşamaları ve raporları Kalkınma Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Çevre ve biyolojik çeşitliliğin korunması, çevre sorunlarına duyarlı politikalar sürdürülebilir gelişme ilkeleri çerçevesinde yürütülmesi benimsenmiştir (On Birinci Kalkınma Planı, 2019: 11-26). Planın şekil ve içerik olarak büyük oranda bir önceki plan ile uyumlu olduğu görülmektedir. Zira bu planda da “Yaşanabilir Mekânlar, Sürdürülebilir Çevre” başlığı bulunmaktadır. Hatta bu bölümün amacı, önceki planda yazılan hedeflerle örtüşmektedir (On Birinci Kalkınma Planı, 2019: 2). Ancak çevre unsurlarına değinilmesi açısından Onuncu Kalkınma Planı ile karşılaştırıldığında daha az yerde vurgunun yapıldığı gözlenmektedir. Onuncu Kalkınma Planı’nda 123 ayrı yerde, On Birinci Kalkınma Planı’nda ise 89 ayrı yerde çevre ile ilgili konular değerlendirilmektedir. Planda çevre konusunda kurum ve kuruluşların görev, yetki ve sorumluluklarına dikkat çekilmektedir. Çevresel Etki Değerleme Yönetmeliği’nin (ÇED) önemi vurgulanmıştır. Ayrıca, yine ilk defa çevre, imar ve enerji gibi alanlarda ihtisas mahkemeleri kurulacağı belirtilmiştir (On Birinci Kalkınma Planı, 2019: 157-175). Planların çevre politikaları çözüm aşamaları Tablo 5’te detaylandırılmıştır:

Tablo 5: Üçüncü Grup Kalkınma Planları (2007-2023)

Kalkınma Planı	Plan Çevre Ana Stratejisi	Problemin Teşhis Edilmesi (Tanılama)	Müdahale Yöntemleri
Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)	Gelecek nesiller düşünülerek çevrenin korunması	Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı konusunda belirsizlikler giderilememiştir. AB’ye uyum sürecinde düzenlemeye gereksinim bulunmaktadır. BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesinin izleme, denetim ve raporlama sisteminin geliştirilme ihtiyacı devam etmektedir.	Kirleten ve kullanan öder ilkeleri dikkate alınacaktır. AB’ye uyum düzenlemeleri güncelleştirilecektir. Çevre dostu teknikler, Çevre korumaya yönelik kentsel altyapı desteklenecektir. Sera gazı azatımı, su kaynaklarının korunması, evsel nitelikli katı atıkların dönüşümü hedeflenmiştir. Çevre bilinci geliştirilecektir.
Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)	“Yeşil Büyüme” kavramı öne sürülmüştür.	Nüfusun artması ve kalkınma süreci çevre üzerinde baskı oluşturmuştur. Sürdürülebilir kullanıma öncelik verilmelidir. Türkiye, çevresel tehditleri fırsata dönüştürme potansiyeline sahiptir.	Çevresel sürdürülebilirlik gözetilmelidir. Ekonomik büyümenin sosyal ve çevresel unsurlarla uyumuna dikkat edilmelidir. Çevre dostu uygulamalar kullanılmalıdır.
On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)	Ekonomik ve sosyal faydanın artırılması, çevrenin korunması, iklim dostu uygulamaların gerçekleştirilmesi, bölgeler arası farkların giderilmesi, çevre bilincinin yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik hedef ve politikalar izlenecektir	Çevre kirliliği, iklim değişikliği, çölleşme, ormansızlaşma, biyolojik çeşitlilik kaybı, kuraklık gibi çevre problemleri yaşanmaktadır.	Sürdürülebilir çevre ve doğal kaynak yönetimi, akıllı tarım teknolojileri, sürdürülebilir turizm, sürdürülebilir yeşil liman uygulamaları gerçekleştirilecektir. Çevre bilinci geliştirilecektir. ÇED uygulanacaktır.

Kaynak: Kalkınma Planları esas alınarak yazar tarafından geliştirilmiştir.

2001-2010 dönemini kapsayan Altıncı Çevre Eylem Programı (EAP 6), İklim değişikliği, Doğa ve biyolojik çeşitlilik, çevre ve sağlık, yaşam kalitesi, doğal kaynaklar ve atık temel alanları etrafında hazırlanmıştır. Tüm üye ülkeler için teşvik etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma, çevre bilincinin geliştirilmesi, çevre koruma politikaları, gibi ilkeler öne sürülmektedir. Avrupa'nın kalkınma ve istihdam hedefleri ile çevre politikalarını örtüştürmeye çalışmaktadır. Program, biyolojik çeşitliliğin öncelikli alanlarında, hava, pestisitler ve kentsel çevre, doğal kaynaklar ve atık geri dönüşümü alanlarında tematik stratejinin geliştirilmesini talep etmektedir (European Commission, 2014). Program, iklim değişikliği gibi çevresel sorunları ele alan ilk belgelerden biridir. Biyolojik çeşitliliğin azalması veya yenilenebilir ve yenilenemeyen kaynakların aşırı tüketimine dikkat çekilmektedir (Halmaghi, 2016: 89). Avrupa Birliği ülkeleri tarafından 2007'de imzalanan Lizbon Antlaşması'nın ise benzer şekilde çevre, iklim değişikliği, enerji gibi konuları içerdiği görülmektedir.

2014 yılında yürürlüğe giren Yedinci Çevre Eylem Programı (EAP 7), toprak, deniz, su, hava ve biyolojik çeşitliliği korumak ile sağlıklı insanlar için sağlıklı yaşam alanları sağlamayı hedeflemektedir (Eur-lex.europa.eu). “*Gezeğenin Sınırları İçinde, Daha İyi Yaşamak*” sloganıyla kabul edilen EAP 7, çevre ve iklim politikalarına yön vermeyi amaçlamaktadır. Refah, yaşam kalitesi, sağlıklı çevre, doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi ve biyolojik çeşitliliğin korunması, yenilikçi ve düşük karbonlu ekonomi konularını içermektedir. Güvenli ve sürdürülebilir küresel bir toplum hedeflenmiştir. Programın öncelik hedefleri ise şehirleri daha sürdürülebilir hale getirmek, çevre ve iklim değişikliği sorunlarının ülkeler nezdinde daha etkin bir şekilde ele alınmasına yardımcı olmak olarak belirtilmiştir[§] (European Commission).

2015 tarihinde, New York'ta kabul edilen “2030 Gündemi: BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın (SKA) kabulü ve Paris Anlaşması ile 2019 yılında toplanan BM 4. Çevre Asamblesi denizlerdeki atıklar, yaban hayatı, kimyasallar, sürdürülebilirlik, biyoçeşitlilik, çölleşme, yoksulluk gıda güvenliği gibi konularını işlemiştir.

Dünyadaki bu gelişmelere paralel olarak üçüncü grup kalkınma planlarında, AB'ye uyum sürecinde izlenmesi gereken düzenlemeler ve BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin takibi yer almıştır. Gerek AB çevre eylem programları gerekse uluslararası sözleşmelere bakıldığında kalkınma planlarında iklim değişikliği, sera gazı azaltımı, su kaynaklarının korunması, katı atıkların dönüşümü, çevresel sürdürülebilirlik, çölleşme, ormansızlaşma, biyolojik çeşitlilik, akıllı tarım teknolojileri gibi uluslararası gelişmelerle paralel konuların yer aldığı görülmektedir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1963 yılından 2023 yılına kadar uzanan dönemi kapsayan kalkınma planlarında yer alan çevre politikalarının yayınlandıkları dönemlerin koşulları ve özelliklerini belirgin olarak ortaya koydukları görülmektedir. Birinci grupta yer alan ilk üç kalkınma planında çevre, bir halk sağlığı konusu olarak ele alınmış, salgın hastalıklarla mücadele, halkın bilinçlendirilmesi, temizlik ve sağlıklı çevre şartları gibi konular işlenmiştir. 1979-1983 döneminden itibaren ise su, deniz ve havanın kirlenmesi, kanalizasyon sorunu gibi konulara değinilmiştir. Bu planlara milli kalkınma politikaları ve sanayileşme çabaları damga vurmuştur. Sanayileşme ve kalkınma hedeflerinden ayrılmadan çevre hassas bir dengeye oturtulmaya çalışılmış ve öncelikli olarak “zarar vermeme” yönünde politikalar izlenmiştir. Dönem itibarıyla çevre politikalarının yoğun olarak ulusal düzeyde ele alındığı, sorunların sanayileşme ve kalkınma politikaları çerçevesinde tanımlandığı görülmektedir.

İkinci grup planlar dönemi, küreselleşme ile gelen sosyal ve ekonomik güç dengelerindeki değişimin gözlemlendiği, çevre problemlerinin küresel problemler olarak ele alınma eğiliminin

[§] Sekizinci Çevre Eylem Programı (2021-2030), iklim değişikliğine ve diğer çevresel risklere dayanıklılık; biyolojik çeşitliliğin ve ekosistemlerin korunması ve iyileştirilmesi; döngüsel ekonomi ve rejeneratif büyüme modeli, üretim ve tüketimden kaynaklanan çevresel baskıların azaltılması ve sıfır kirlilik gibi konuları barındırmaktadır (European Parliament).

başladığı, çevre politikalarının uluslararası hukukun bir parçası haline geldiği dönemdir. Kalkınma planlarında uluslararası hukuka uyumlu politikaların geliştirilmesi önelemiştir. Aynı zamanda ulusal çevre mevzuatının da bu çerçevede güncellenmesi gereği dile getirilmiştir. Ulusal Çevre Stratejisi oluşturulacak, ÇED süreci etkinleştirilecektir. Bu dönemde çevre politikaları yaklaşımlarında da önemli değişiklikler görülmektedir. Önceki planlarda politikalar çevre kirliliğini giderici amaçlara dayanırken (onarımçı politikalar) özellikle Yedinci Kalkınma Planı'nda, önceki planların aksine önleyici politika yaklaşımının benimsendiği görülmektedir. Çalışmalar, son dönemde çevre ve ekonominin dengeli uyumuna öncelik veren politikalar şeklinde ilerlemiştir. Bundan sonra çevre yönetiminde “emret-yaptır” yerine “özendir-oluştur” yaklaşımı benimsenecektir. Çevre dostu teknolojiler, biyoteknolojik riskler yine bu dönem planlarında yer almaktadır.

Son dönem planlarda yeşil büyüme, sürdürülebilirlik, akıllı teknolojiler, yenilenebilir enerji, eko-verimlilik, biyoteknoloji gibi kavramlar yoğun olarak gündeme gelmiştir. Çevre politikalarının uygulamaya geçilmesinde akıllı teknolojilerden yararlanılması hedeflenmiştir. Özellikle önleyici politikalar çerçevesinde bu teknolojilerin kullanımı teşvik edilmektedir. Çevre politikalarının yönetiminde “kirlen ve kullanan öder” ilkesi benimsenmiştir. Bu dönemde uluslararası hukuk ve Avrupa Birliği uyum süreci çalışmaları önemini korumaktadır. Ulusal Eylem Planı'nın BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine uyum sağlayacak şekilde hazırlanması ve BM sürdürülebilir gelişme ilkelerinin gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca planlarda sürdürülebilir şehirler, sürdürülebilir turizm, yeşil büyüme, yeşil liman uygulamalarının gerçekleştirilmesi ve çevresel sürdürülebilirlik yaklaşımının gözetilmesi yer almaktadır.

Bu çalışmada, kalkınma planlarında yer alan çevre politikaları; çevre ana stratejileri, problemlerinin teşhis edilmesi (tanılama) ve müdahale yöntemlerinin incelenmesi bağlamında değerlendirilmiştir. Planlarda önceki dönemin fotoğrafının çekildiği ve yaşanan sorunların ve kısıtların sıralandığı görülmüştür. Dolayısıyla, politikaların ilk uygulama aşaması olan mevcut problemler tanımlanmıştır. Planlarda bu problemlerin çözümünde izlenecek yol haritaları ve öneriler de açıkça yer almaktadır. Bu durumda, politikaların ikinci uygulama aşaması olan müdahale yöntemleri de planlarda belirtilmiştir.

Ancak, üçüncü ve son uygulama aşaması olan belirlenen politikaların karar mekanizmaları içinde uygulanıp uygulanmadığı ve başarı durumları ile ilgili ayrıntılı analizlere rastlanamamıştır. Bu durum planlarda çözüm önerilerinin tekrarlanması, mükerrer hedeflerin konulması ve benzer çalışmaların önerilmesine neden olmuştur. Bir sonraki planlar için etkin bir yol haritasının ortaya konulması için politikaların uygulama durumlarının, eksik ve kısıtlı yönleriyle başarı sağlanmış alanlarının beraber ortaya konulması gerekliliği bulunmaktadır. Sürdürülebilirlik sağlanması için politikaların uygulama alanları, sorumlu kurum ve kuruluşlar, uygulama sonuçları, başarı durumları gibi verilerin bir sonraki planlara aktarılması önemlidir.

Bunun için, ileriki çalışmalarda politikaların uygulanma aşamalarının bir sonraki plan hazırlığına kadar takip edilmesi, sorumlu kurumların belirlenmesi, çalışmaların raporlanması ve bu sonuçların değerlendirilerek yeni plan hazırlıklarına başlanması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Algan, N. (2020, 18 Ekim). *COVID-19 ve Sürdürülebilir Bir Gelecek İçin Çevre Politikaları* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=pbr_zYhv7c0
- Aydın, H. A. ve Çamur, Ö. (2017). Avrupa Birliği çevre politikaları ve çevre eylem programları üzerine bir inceleme. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 21-44.
- Baykal, H. ve Baykal, T. (2008). Küreselleşen Dünya'da çevre sorunları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 1-17
- Clinch, J. P. (2000). Environmental policy reform in the EU. G. Galli ve J. Pelkmans, (Ed.), *Regulator reform and competitiveness in Europe: horizontal issues* içinde (s. 202-237). Cheltenham and Northampton: Edward Elgar

- Dışişleri Bakanlığı. (2011). *BM Çevre Programı (UNEP) ve BM Çevre Asamblesi (UNEA)*.
http://www.mfa.gov.tr/bm-cevre-programi-_unep_-ve-bm-cevre-asamblesi--_unea_.tr.mfa
- European Union. (2021, 08 Haziran). *EurLex The Single European Act*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:xy0027>
- European Commission. (2014). *The Sixth Environment Action Programme of the European Community 2002-2012*. <https://ec.europa.eu/environment/archives/action-programme/intro.htm#:~:text=The%206th%20EAP%20is%20a,be%20taken%20to%20achieve%20them.&text=Environment%20and%20health,Natural%20resources%20and%20waste%20>
- European Commission. (2021, 08 Haziran). *Environment Action Programme to 2020*.
<https://ec.europa.eu/environment/action-programme/>
- European Parliament. (2021, 08 Haziran). *A European Green Deal*.
<https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-european-green-deal/file-new-environmental-action-programme>
- Geray, C. (1998). Kentsel Yaşam Kalitesi ve Belediyeler, *Türk İdare Dergisi*, 70 (421), 323-345.
[http://www.tid.gov.tr/Makaleler/Y%C4%B1170-421\(1998\).pdf#page=323](http://www.tid.gov.tr/Makaleler/Y%C4%B1170-421(1998).pdf#page=323)
- Gil-Garcia, J. R., Pardo, T., A., Nam, T. (2015). What makes a city smart? Identifying core components and proposing an integrative and comprehensive conceptualization, *Information Policy* (20), 61–87, IOS Press. doi: 10.3233/IP-150354
- Halmaghi, E. E. (2016). Environmental action programmes of the European Union – programmes supporting the sustainable development strategy of the European Union. *Scientific Bulletin*, 21(2), 87-90, <https://www.sciendo.com/article/10.1515/bsaft-2016-0040>
- Heclo, H. (1972). Policy analysis. *British Journal of Political Science*, 2(1), 83-108,
<http://www.jstor.org/stable/193311>
- Karagöl, E. T. (2019, 11 Temmuz). 11. Kalkınma Planı neleri kapsıyor? Yeni Şafak.
<https://www.yenisafak.com/yazarlar/erdaltanaskaragol/11-kalkinma-plani-neleri-kapsiyor-2052009>
- Kaypak, Ş. (2013). Çevre sorunlarının çözümünde küresel çevre politikalarının önemi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 17-34
- Keleş, R. ve Hamamcı, C. (2005). *Çevre Politikası*. 5. Baskı, İmge Kitabevi
- Keleş, R. (2017). *Kentleşme Politikası*, 16. Baskı, İmge Kitabevi
- Kılıç, S. (2015). Modern toplumda çevre bilinci üzerine düşünceler. A. Çoban (Ed.), *Yerel yönetim kent ve ekoloji Can Hamamcı'ya armağan içinde* (s. 161-192). İmge Yayınevi
- Lash, S., Szerszynski, B., ve Wynne, B. (1998). Ecology realism and the social sciences. S. Lash, B. Szerszynski ve B. Wynne (Ed.), *Risk environment and modernity: Towards a new ecology*, içinde (s. 1-27). SAGE Publications
- Mutlu, A. (2009). Türkiye’de çevre sorunları literatürünün baskın niteliği ve sosyal bilimler yaklaşımının gerekliliği. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 1 (1), 0-0. doi: 10.1501/Csaum_0000000007
- Odum, Eugene P. ve Barrett, Gary W. (1971). *The Scope of Ecology, Fundamentals of Ecology*, Fifth Edition, Thomson Books/Cole
- Ökmen, M. (2004). Politika ve çevre. M. Marin ve U. Yıldırım (Ed.), *Çevre sorunlarına çağdaş yaklaşımlar içinde* (s. 327-368). Beta Yayınları
- Peel, D. ve Lloyd, M. G. (2005). Development plans, lesson-drawing and model policies in Scotland. *International Planning Studies*, 10(3-4), 265-287. doi: 10.1080/13563470500378853
- Pietkiewicz, M. (2017). The Main Directions Of EU Environmental Strategy, Section Environmental Legislation, Multilateral Relations and Funding Opportunities, 17th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM
- Sarıçoban, K. ve Yıldırım, E. (2015). Çevre politikaları bağlamında sürdürülebilir kalkınma ve çevresel harcamalar: AB üyesi ülkeler ile bir karşılaştırma. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 2(3), 7-24
- Sharma, P. D. (2008). *Ecology and Environment*. Rastogi Publications, Tenth Revision.

- Simonis, Udo E. (1984). Preventive environmental policy: concept and data requirements. *WZB Discussion Paper*, No. IIUG dp 84-12, Wissenschaftszentrum Berlin (WZB), <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/82972/1/736551301.pdf>
- Solak Güleç, S. ve Sürmeli, İ. (2015). Hükümet programları ve kalkınma planları ekseninde çevre politikası analizi. *Yasama Dergisi*, 30, 22-43
- Soyak, A. (2003). Türkiye’de iktisadi planlama: DPT’ye ihtiyaç var mı? *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4 (2), 167-182
- Takım, A. (2011). Türkiye’de 1960-1980 yılları arasında uygulanan kalkınma planlarında maliye politikaları. *Maliye Dergisi*, 160, 154-176
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Birinci-Be%C5%BirinciBeşYıllıkKalkınmaPlanı%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1963-1967%E2%80%8B.pdf>
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1967). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf>
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1972). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf>
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1978). (Yayın No. 1664). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*. https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Dorduncu_Bes_Yillik_Kalkinma_Planı-1979-1983.pdf
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1984). (Yayın No. 1974). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Beşinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1985-1989.pdf>
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1989). (Yayın No. 2174). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1995)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Altıncı-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1990-1994%E2%80%8B.pdf>
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Yedinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1996-2000%E2%80%8B.pdf>
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Sekizinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-2001-2005.pdf>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/ON_BIRINCI_KALKINMA-PLANI_2019-2023.pdf
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dokuzuncu-Kalkınma-Planı-2007-2013%E2%80%8B.pdf>
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013). *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2014-2018.pdf>
- Türk Dil Kurumu. (2021, 08 Haziran). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. www.tdk.gov.tr
- Terzi, S. (2017). *Sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde Türkiye’de uygulanan çevre politikası araçlarının değerlendirilmesi* (Uzmanlık Tezi). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ankara.
- Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü. (2021, 08 Haziran). *Politika*. <http://www.tubaterim.gov.tr>
- The Club of Rome (1972). *The limits to growth*, <https://www.clubofrome.org/publication/the-limits-to-growth/>
- UN (1992). *A new blueprint for international environmental action*, United Nations, <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>
- Walter, I., ve Ugelow, J. (1979). Environmental policies in developing countries. *Ambio*, 8(2/3), 102-109

- Weidner, H. (1997). Performance and Characteristics of German Environmental Policy. Overview and Expert Commentaries from 14 Countries, Discussion Paper FS II 97- 301 Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung
- Wynne, B. (1992). Uncertainty and environmental learning reconceiving science and policy in the preventive paradigm. *Global Environmental Change*, http://www.andreasaltelli.eu/file/repository/04_Wynne1992.pdf
- Yıldız, M. ve Sobacı, M. Z. (2015). Kamu politikası ve kamu politikası analizi. M. Yıldız ve M. Z. Sobacı (Ed.), *Kamu politikası kuram ve uygulama*, içinde (s. 16-42). Adres Yayınları.
- 1982 Anayasası (1982). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>
- 2872 Sayılı Kanun (1983). *Çevre Kanunu*, <https://mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2872.pdf>
- 2873 Sayılı Kanun (1983). *Milli Parklar Kanunu*, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2873.pdf>
- 2863 Sayılı Kanun (1983). *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası*, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2863.pdf>